

Μαρία Βλασσοπούλου • Καπετάνιου

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΔΕΛΤΑ

Η μελέτη του εθνικισμού μέσα στα ιστορικά μυθιστορήματα της Πηνελόπης Δέλτα αποτελεί μια προσπάθεια να εξεταστεί κάτω από ιστορική προοπτική μια περίοδος μέσω της σύγχρονης της λογοτεχνίας. Η προσέγγιση αυτή φαίνεται πραγματικά κατάλληλη, όταν η υπό έρευνα περίοδος είναι το τέλος του 19ου αι και οι αρχές του 20ου αι στα Βαλκάνια, περίοδος που χαρακτηρίζεται από πολύ σημαντικές πολιτικές, ιδεολογικές και γεωγραφικές ανακατατάξεις που θυμίζουν την σύγχρονη κατάσταση στον Βαλκανικό χώρο (κι όταν η υπό έρευνα συγγραφέας είναι η Πηνελόπη Δέλτα, με τα βιβλία της οποίας ανατράφηκαν πολλές γενιές, συμπεριλαμβανομένης και της δικής μου).

Μελετώντας τα ιστορικά μυθιστορήματα της Δέλτα, σκοπός μου δεν είναι να ερευνησω τα μορφολογικά και άλλα υφολογικά στοιχεία τους, αλλά να τα χρησιμοποιήσω ως πληροφοριοδότες δύο βασικών ερωτήσεων, ή μάλλον μιας ερώτησης με διττό χαρακτήρα:

ποιος φαίνεται να είναι ο δυναμικός ρόλος που η Δέλτα σκόπευε αυτά τα έργα να παίξουν μέσα στο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκαν

και ποιος είναι ο ρόλος που αυτά τα κείμενα μπορούν να παίξουν, προκειμένου εμείς να αντιληφθούμε εκείνο το ιστορικό πλαίσιο

Το τελευταίο σημείο είναι αναπόφευκτα συνδεδεμένο με την αξιολόγηση του έργου της Δέλτα ως ιστορικής πηγής.

Για να απαντήσουμε στο πρώτο σκέλος της ερώτησης, μπορούμε να αναζητήσουμε σχετικές πληροφορίες στα ίδια τα κείμενα, όπως επίσης και σε άλλες γραπτές μαρτυρίες της ίδιας της συγγραφέως, δηλαδή στην Αλληλογραφία της και τα Αρχεία της.

Όσον αφορά στο δεύτερο σκέλος μπορούμε ίσως να δεχτούμε πως κάθε έργο το οποίο παρουσιάζει γεγονότα, ιδεολογίες, λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής ή και μια αφηρημένη εικόνα μιας συγκεκριμένης περιόδου, θα ήταν δυνατό να χαρακτηριστεί ως ιστορική πηγή. Το θέμα είναι να αξιολογήσουμε τη σημασία αυτής της πηγής με τη βοήθεια συγκεκριμένων κριτηρίων, τα οποία συνδέονται με την ποιότητα των πληροφοριών που πηγάζουν από τα κείμενα.

Ως τέτοια θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την μοναδικότητα, αυθεντικότητα, ακρίβεια, πληρότητα, αξιοπιστία, η τελευταία συνδεδεμένη με το βαθμό "αντικειμενικότητας" ή συνέπειας σε μια εκ των προτέρων γνωστή ιδεολογία.

Τα υπό εξέταση έργα είναι:

Για την πατρίδα, εκδομένο το 1909

Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου, εκδομένο το 1911

Μάγικας, εκδομένο το 1935

Στα μυστικά του βάλτου, εκδομένο το 1937

Εκτός από τον *Μάγκα*, που είναι ένα μυθιστόρημα με αρκετά αυτοβιογραφικά στοιχεία, τα άλλα τρία είναι ιστορικά μυθιστορήματα. Στον *Μάγκα* και *Στα Μυστικά του Βάλτου*, όπως και στα έργα *Για την Πατρίδα* και *Τον Καιρό του Βουλγαροκτόνου*, υπάρχει συνέχεια δράσης και κοινοί ήρωες. Και τα τέσσερα έργα περιστρέφονται γύρω από το ίδιο θέμα, δηλαδή τη σύγκρουση Ελλήνων και Βουλγάρων στην Μακεδονία. Η Δέλτα παρουσιάζει αυτή τη σύγκρουση σε δύο διαφορετικές ιστορικές περιόδους: η δράση των έργων *Για την Πατρίδα* και *Τον Καιρό του Βουλγαροκτόνου*, τα οποία από δω και πέρα θα αναφέρω ως βυζαντινά μυθιστορήματα, εκτυλίσσεται στους Βυζαντινούς αιώνες, 10ο και 11ο, ενώ η δράση των δύο άλλων, από εδώ και στο εξής μακεδονικά μυθιστορήματα, τοποθετείται στο σύγχρονο στην Δέλτα 20ο αιώνα.

Όσον αφορά στα βυζαντινά μυθιστορήματα, μερικά σημεία που εκτίθενται παρακάτω νομίζω πως φωτίζουν τόσο το τι αντιπροσώπευε το Βυζάντιο για την Δέλτα όσο και το γιατί επέλεξε τη βυζαντινή περίοδο για να παρουσιάσει τον Μακεδονικό Αγώνα.

Στα μυθιστορήματα αυτά, το Βυζάντιο περιγράφεται σαν μια αυτοκρατορία όπου ελληνικό στοιχείο και ελληνικός πολιτισμός είναι κυρίαρχα και όπου το ελληνικό έθνος γνωρίζει την πιο μεγάλη εξάπλωσή του. Οι όροι βυζαντινός, Έλληνας, πατριώτης, Χριστιανός ορθόδοξος αποτελούν την καλύτερη απόδειξη αυτής της παρατήρησης, καθώς χρησιμοποιούνται αδιακρίτως και στο *Για την Πατρίδα* και στον *Καιρό*

του *Βουλγαροκτόνου* για να δηλώσουν το ίδιο πράγμα, δηλαδή τον Έλληνα. Έτσι, όλη η βυζαντινή αυτοκρατορία εξισώνεται με την ελληνική πατρίδα, η ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα της πολυεθνικής βυζαντινής αυτοκρατορίας εμφανίζεται σαν το ίδιο και το αυτό με ένα ελληνικό μεσαιωνικό βασίλειο. Η εξομοίωση αυτή του Χριστιανού Ορθόδοξου με τον Έλληνα φαντάζει πάρα πολύ σημαντική σε μια περίοδο όπως το τέλος του 19ου και οι αρχές του 20ου αιώνα, όπου οι Βούλγαροι, επίσης Ορθόδοξοι, αμφισβητούν την αποκλειστικότητα των Ελλήνων ως Ορθόδοξων και κινούνται καταρχήν προς την εκκλησιαστική τους και στη συνέχεια προς την εθνική τους χειραφέτηση.

Ωστόσο, από ολόκληρη την Βυζαντινή περίοδο, την εποχή την τόσο δοξασμένη της πατρίδας μας (Αλληλογραφία, σ. 40), η Δέλτα επιλέγει, όχι τυχαία, να περιγράψει τα χρόνια της βασιλείας των Μακεδόνων αυτοκρατόρων και ειδικότερα του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου: κατά τη διάρκεια της δικής του βασιλείας όχι μόνο η Βυζαντινή αυτοκρατορία γνώρισε την πιο μεγάλη της εξάπλωση, αλλά -όπως άλλοστε και το ίδιο του το όνομα δηλώνει- και οι πιο επικίνδυνοι εχθροί του Βυζαντίου του 10ου και 11ου αιώνα, οι Βούλγαροι, κατατροπώθηκαν. Η θέση της Δέλτα στον *Καιρό του Βουλγαροκτόνου* είναι ξεκάθαρη: οι φυλές μας είναι εχθρικές, ή η μία ή η άλλη πρέπει να χαθεί. (*Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*, σ.199).

Μέσα από αυτά τα βυζαντινά μυθιστορήματα η Δέλτα επιθυμεί να πετύχει δύο στόχους: ο πρώτος είναι να προωθήσει ένα μοντέλο μιας ευρείας γεωγραφικής επέκτα-

σης του ελληνισμού, ο δεύτερος να παρουσιάσει τον βασικό εχθρό των Ελλήνων κατά τη διάρκεια αυτής τους της προσπάθειας. Η ύπαρξη μιας εκτεταμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας στο παρελθόν νομιμοποιεί την επιδιωκόμενη δημιουργία ενός τόσο μεγάλου ελληνικού κράτους στο παρόν, αν ο όρος βυζαντινός ταυτιστεί με τον όρο Έλληνας και αν ο όρος αυτοκρατορία ταυτιστεί με αυτόν του κράτους.

Στην επιλογή της βυζαντινής περιόδου διακρίνουμε σαφώς τα σημάδια του ρομαντικού ιστορισμού, που στα μέσα του 19ου αιώνα αποκατέστησε την σημασία του Βυζαντίου, ως το χαμένο κρίκο στην αλυσίδα της ελληνικής ιστορίας. Στις αρχές του 20ου αιώνα οι δημοτικιστές προσκολλώνται στο ρόλο του βυζαντινού πολιτισμού ως αυτού που ολοκληρώνει την ελληνική συνείδηση. Η Δέλτα συμμετέχει σ' αυτό το κίνημα: "Το να γράφονται βιβλία σε γλώσσα που εννοούν τα παιδιά, δεν είναι πια γλωσσικό ζήτημα αλλά εθνικό και της πρώτης ανάγκης" (Αλληλογραφία, σ.86), γράφει στον Φωτιάδη, αποκαλύπτοντας τις απόψεις της για τη στενή σχέση δημοτικής γλώσσας και εθνικής εκπαίδευσης. Εκτός από τα έργα της Δέλτα, "βυζαντινά" έργα δημοτικιστών είναι ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου* (1907) και *Η φλογέρα του βασιλιά* (1910) του Παλαμά, ο *Νικηφόρος Φωκός* (1915) του Προβελέγγιου, ο *Τσιμισκής* (1916) του Φ.Πολίτη, ενώ την ίδια εποχή γίνονται μεταφράσεις των έργων του Schlumberger (*L'epop(e) byzantine*) -ο οποίος αλληλογραφεί και συμβουλεύει τη Δέλτα πάνω σε βυζαντινά θέματα -, του Krumbacher (*Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des*

ostromischen Reiches), του Hesselring (*Byzance et civilisation byzantine*), του Diehl (*Caract(res) Byzantins*) κ.α.

Αν η επιλογή της βυζαντινής περιόδου από τη Δέλτα φαίνεται να νομιμοποιεί τις επιδιώξεις της Μεγάλης Ιδέας για την δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσιών, η επιλογή της μακεδονικής δυναστείας και της εποχής του Βασίλειου Βουλγαροκτόνου επιχειρεί να δικαιολογήσει τον αγώνα των Ελλήνων εναντίον των Βουλγάρων στη Μακεδονία του 19ου και 20ου αι, προβάλλοντάς τον σ' ένα ένδοξο παρελθόν.

Ο Γερμανός Καραβαγγέλης, επίσκοπος Καστοριάς κατά την διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα (1900-1907), γράφει στην Δέλτα αφότου διάβασε το βιβλίο της *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*: "Όταν ανεγίγνωσκα το ωραίον βιβλίον σας είχα εμπρός εις τα μάτια μου την Θεσσαλονίκη, την Βέροιαν, τα Βοδενά, την Καστοριά, την Πρέσπα, που τα πέρασα όλα πετόντας στο άλογό μου μέσα από των εχθρών τα χέρια φορές αμνημόνευτες, και οσάκις ανεγίγνωσκα τας σχετικάς με τας χώρας αυτάς ειδήσεις, τας έβλεπα με τα μάτια της φαντασίας μου σαν σημερινά γεγονότα" (Αλληλογραφία, σ.394), σχόλια εξαιρετικά ενδεικτικά για τη λειτουργία της προβολής.

Η προβολή της σύγχρονης της Δέλτα εποχής σ' ένα μεγαλειώδες παρελθόν μέσω των βυζαντινών μυθιστορημάτων και ο σκοπός ενός τέτοιου τεχνάσματος γίνονται εμφανέστερα στην αλληλογραφία της με τον Παλαμά και τον Δελμούζο. Σημειώνει σ' ένα γράμμα της στον Δελμούζο, αναφερόμενη και στα δυο της βυζαντινά μυθιστορήματα: "Τα αισθήματα είναι όλα σημερι-

νά και καθόλου βυζαντινά... Σκοπός μου δεν είναι να κάμω μια πιστή εικόνα μιας πεθαμένης εποχής, αλλά να κάμω σημερινά Ελληνόπουλα να σκεφθούν και αν είναι δυνατό να ξυπνήσω μέσα τους όμορφα και μεγάλα ιδανικά” (Αλληλογραφία, σ.205). Επιπλέον, σ’ ένα γράμμα σχετικό με τον τίτλο *Για την πατρίδα*, γράφει στον Παλαμά: “Το ξέρω πως η αγάπη για την πατρίδα είναι αναχρονισμός και στην αρχή το είχα γράψει όπως λέτε για τον βασιλέα, και το αίσθημα του ήρωα ήταν η αφοσίωση προς τον βασιλιά του. Αλλά το άλλαξα και το έκαμα αγάπη για την πατρίδα, γιατί θέλω να μιλήσω σε σημερινά Ελληνόπουλα”. Και συνεχίζει αποκαλύπτοντας τον βασικό σκοπό των έργων της: “Θέλω να τα κάμω να συλλογιστούν πως [και σήμερα] έχουν μια πατρίδα δυστυχημένη και έχει ανάγκη από την αφοσίωση πολλών ατόμων, που είναι ο καθένας ένας δηλαδή τίποτα μπροστά στο ολικό “έθνος”, στην “πατρίδα”, λέξη που αισθάνεται βαθιά κάθε Ελληνόπουλο”. (Αλληλογραφία, σ.25-26).

Αυτές οι σαφείς τοποθετήσεις δείχνουν πως τα βιβλία της Δέλτα ποτέ δεν απέβλεπαν σε κρυφούς στόχους, αλλά αντίθετα, παρουσίασαν πολύ καθαρά τα ιδανικά που η συγγραφέας τους υπηρέτησε όλη της την ζωή. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η εξίσωση του όρου πατρίδα με τον όρο έθνος φαίνεται να αντανακλά την επιδίωξη της Μεγάλης Ιδέας, σχετικά με την γεωγραφική εξάπλωση (αν δεχτούμε ότι ο όρος πατρίδα είναι κυρίως γεωγραφικός) στα περισσότερα μέρη στα οποία το έθνος είναι παρόν. Στην πράξη, αυτή η θέση που αποτέλεσε τον κύριο προσανατολισμό των βαλκανικών

εθνικισμών του 19ου αι εκδηλώθηκε προς δύο κατευθύνσεις: την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών, που βρίσκονταν κάτω από ξενικό ζυγό και ταυτόχρονα την προσάρτηση των εδαφών στα οποία αυτοί οι εθνικοί πληθυσμοί ζούσαν. Η Μακεδονία αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα αλυτρωτισμού και επιπλέον είναι μια περιοχή που συγκέντρωσε τις εθνικιστικές διεκδικήσεις όλων των βαλκανικών εθνών.

Η Δέλτα αυτό που κυρίως πετυχαίνει με τα βυζαντινά της μυθιστορήματα που αναφέρονται στη Μακεδονία, είναι να συνδέσει τις διεκδικήσεις και το πρότυπο της γεωγραφικής εξάπλωσης, που προωθούσε η Μεγάλη Ιδέα, με τον μακεδονικό αγώνα. Με άλλα λόγια υπογραμμίζει πως μια επιτυχής, για τους Έλληνες, έκβαση της σύγκρουσης στη Μακεδονία θα αποτελούσε ένα παραπέρα βήμα για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ελλάδας, ως εθνικής και ως πολιτικής ταυτόχρονα οντότητας.

Αυτές οι απόψεις είναι εξαιρετικά εμφανείς *Στα Μυστικά του Βάλτου*: “Είχε πει κάποτε ο καπετάν Αγρας πως η ντροπή του ‘97 γέννησε τον μακεδονικό αγώνα, πως ο μακεδονικός αγώνας θα ξυπνήσει το Γένος! Και ποιος ξέρει;... Από τα σπλάχνα του ξυπνημένου γένους, γρήγορα θα σηκωθεί ίσως ο Λυτρωτής, που θα ελευθερώσει τη Μακεδονία, που θα ελευθερώσει όλο το Δούλο ελληνισμό, θα ενώσει ελεύθερη πια τη Φυλή” (Στα Μυστικά, σ.561).

Αν τα βυζαντινά μυθιστορήματα της Δέλτα αποτελούν προβολή της μακεδονικής ελληνο-βουλγαρικής σύγκρουσης, με τα άλλα δύο, τον *Μάγκα* και *Στα Μυστικά του Βάλτου*, ο Μακεδονικός Αγώνας παρουσιάζεται στον πραγματικό του χωρό-

χρονο. Επίσης, ενώ η πλοκή των δύο πρώτων εκτείνεται σε μια μακρά περίοδο, από το 995 ως το 1018, και σε μία ευρεία γεωγραφική περιοχή, από το Δυρράχιο ως την Κωνσταντινούπολη, η πλοκή *Στα Μυστικά του Βάλτου* περιορίζεται στην λίμνη των Γιαννιτσών τη χρονιά 1906-7. Αυτή η μετάβαση από το ευρύτερο στο στενότερο οδηγεί στη μετάβαση από μια ιδανική κατάσταση σε μια πραγματική. Αν οι θρίαμβοι του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου χρησιμεύουν για να περιγράψουν μια ιδεώδη περίοδο για τον ελληνισμό, δε συμβαίνει το ίδιο στις μάχες στα μυστικά του βάλτου, όπου οι αγωνιστές αναγκάζονται να δοκιμάσουν τα όριά τους: "Ο αέρας ήταν βαρύς από αναθυμιάσεις και αποφορά σαπισμένων χόρτων. Το χώμα υγρό, λασπιασμένο... Η υγρασία και το κρύο έπαινε στα κόκκαλα". (Στα Μυστικά, σ.40) "Αδύνατο να πλαγιάσουν, αδύνατο να κοιμηθούν. Και τα νερά ανέβαιναν... Δυο μέρες και δυο νύχτες πέρασαν οι άντρες μέσα στα νερά. Η ζωή είχε γίνει ανυπόφορη. Πόνοι τους βασάνιζαν σ' όλες τις κλειδώσεις. Μόλις τους έπαιρνε ο ύπνος το κρύο τους ξυπνούσε, τα δόντια τους χτυπούσαν, το σώμα τους μούδιαζε, χέρια, πόδια, μέση, πλάτες, όλα πονούσαν, κοκκάλιαζαν, έχαναν την ευλυγισία τους" (Στα Μυστικά, σ.264).

Ωστόσο, αν και το έργο *Στα Μυστικά του Βάλτου* είναι θεωρητικά μια περιορισμένη χωροχρονικά περιγραφή της σύγκρουσης στην λίμνη των Γιαννιτσών, αποτελεί ταυτόχρονα μια μικροσκοπική παρουσίαση όλου του Μακεδονικού αγώνα από το 1872. Η Δέλτα διασχίζει σύνορα χώρου και χρόνου προκειμένου να αγγίξει τη χρονική και γεωγραφική έκταση του

ελληνισμού. Έτσι, εκτός από λεπτομερείς πληροφορίες για τον αγώνα στον βάλτο, την οργάνωση και διεξαγωγή του, εκτός από περιγραφή της στάσης των γειτονικών στον βάλτο χωριών και των επίσημων ελληνικών και βουλγαρικών αντιδράσεων, αναφέρεται αναδρομικά στα πιο σημαντικά γεγονότα του αγώνα μέχρι το 1906.

Επιπλέον, τόσο το γεγονός ότι οι ήρωες του *Μάγκα* έρχονται από την Αλεξάνδρεια να πολεμήσουν στη Μακεδονία, όσο και το ότι πολλοί από τους αγωνιστές της λίμνης προέρχονται από διαφορετικά μέρη της Ελλάδας, ελεύθερα ή μη (Κρήτη, Μάνη κλπ), στοχεύουν στην ενοποιημένη παρουσίαση του ελληνισμού και των επιδιώξεών του. Με την επιλογή ηρώων που έρχονται από ελληνικές περιοχές απομακρυσμένες από τη Μακεδονία, η Δέλτα θέλει να δηλώσει πως ο αγώνας δεν είναι υπόθεση μόνο του μακεδονικού αλλά ολόκληρου του ελληνισμού.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η Δέλτα εκφράζει τις προσωπικές της απόψεις για τη Μακεδονία και τον πληθυσμό της και καταγράφει τις αντιμαχόμενες προπαγάνδες Ελλήνων και Βουλγάρων, τις κοινές τους και γι' αυτό συγκρούσιμες διεκδικήσεις και την βασική τους επιχειρηματολογία.

Για την παρουσίαση των δύο εθνικών ομάδων, που με λύσσα αλληλοσπαράζονταν πως να εκτοπίσει ο ένας τον άλλο (Στα Μυστικά, σ. 45), η Δέλτα χρησιμοποιεί την αντιθετική περιγραφή, αντιπαράθετοντας τον όμορφο, τετραπέρατο, μεγαλόψυχο, λεοντόκαρδο, πολιτισμένο Έλληνα στο χοντρομυτά, γουρουνομύτη, πονηρό, άπτονο, κακούργο και τελικά απολίπιτο

Βούλγαρο. Σε αυτούς τους χαρακτηρισμούς, μπορούμε να εντοπίσουμε διάφορα κριτήρια ιστορικής αξιολόγησης: βιολογικά (όμορφος/χοντρομυτάς, γουρουνομύτης), ηθικά (μεγαλόψυχος, λεοντόκαρδος/πονηρός, άπονος, κακούργος) και βέβαια πολιτιστικά (πολιτισμένος/απολίτιστος). Αυτές οι αντιθέσεις οδηγούν τη Δέλτα στο αφοριστικό συμπέρασμα κάθε Έλληνας είναι καλός και κάθε Βούλγαρος κακός (Στα Μυστικά, σ.158).

Δε φαίνεται, λοιπόν, περίεργο που κάθε ελληνο-βουλγαρική προσέγγιση φαντάζει αδύνατη μέσα στο έργο της Δέλτα. Η άποψη του καπετάν Άγρα, του πιο σημαντικού ήρωα των *Μυστικών*, ότι μόνο με τη συμφιλίωση και τη συνεργασία ολωνών των Χριστιανών θα ελευθερωθεί μια μέρα η Μακεδονία (Στα Μυστικά, σ.403), γίνεται σύντομα ουτοπική, με την εκτέλεσή του από τους Βούλγαρους. Η Δέλτα παρουσιάζει τη σύγκρουση με πραγματικό φανατισμό: ή αυτοί ή εμείς. Ή θα μας φάνε ή θα τους φάμε (Στα Μυστικά, σ.131) και σ' ένα άλλο σημείο: "Μη λυπάσαι Βούλγαρο κύριε αρχηγέ. Όπου βρίσκεις έναν, πλάκωσέ του το κεφάλι σαν νά 'ταν φίδι".

Ο ορισμός των Βουλγάρων σαν του βασικού εχθρού των Ελλήνων αυτόματα σημαίνει την αποδυνάμωση των Τούρκων ως τέτοιου. Η Δέλτα φαίνεται να αποδέχεται την πιθανότητα ελληνο-τουρκικής προσέγγισης εναντίον των Βουλγάρων: Κανένας Τούρκος δεν είναι φίλος μου. Μα ζούμε στην Τουρκιά, κι έχουμε κοινό εχθρό τον Βούλγαρο (Στα Μυστικά, σ.105), υποστηρίζει ένας ήρωας *Στα Μυστικά του βάλτου*.

Στην περίπτωση Ελλήνων και

Βουλγάρων, η συγγραφέας, καταρχήν, παρουσιάζει τον ρόλο του θρησκευτικού στοιχείου στην διαδικασία του εθνικού τους προσδιορισμού: Όταν οι Βούλγαροι κήρυξαν την εκκλησιαστική τους ανεξαρτησία και αναγνωρίστηκε στην Κων/πολη αρχηγός της βουλγαρικής εκκλησίας ο Έξαρχος αντί του Πατριάρχη, και όταν η Σύνοδος του 1872 κήρυξε σχισματικούς τους Βούλγαρους, χωρίστηκε η Μακεδονία σε Πατριαρχικούς Έλληνες και Εξαρχικούς Βούλγαρους (Στα Μυστικά, σ.44).

Στην πραγματικότητα, αυτή η αντίθεση ανάμεσα σε Έλληνες Πατριαρχικούς και Βούλγαρους Εξαρχικούς αντικαθιστά εκείνη που ίσχυε στη μεγαλύτερη περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όταν η έννοια Χριστιανός Έλληνας ερχόταν σε αντίθεση με την έννοια Μουσουλμάνος Τούρκος. Η αλλαγή του βασικού αντίπαλου συνεπάγεται και τον επαναπροσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας και επιχειρηματολογίας.

Η αλήθεια, βέβαια, είναι πως η θρησκευτική χειραφέτηση των Βουλγάρων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ως η αφετηρία της ελληνο-βουλγαρικής σύγκρουσης στη Μακεδονία, είναι κυρίως έκφραση πολιτικής διαδικασίας: η αντίθεση των Βουλγάρων εναντίον του Πατριαρχείου δεν συνιστά διαφωνία που αφορά σε ζητήματα δόγματος, αλλά σύγκρουση που σχετίζεται με διοικητικές, άρα πολιτικές, διεκδικήσεις. Αυτό γίνεται πιο ξεκάθαρο μετά την ίδρυση της Βουλγαρικής ηγεμονίας το 1878.

Πιο ενδιαφέρον, όμως, στα Βαλκάνια του 19ου αι, είναι πως η θρησκεία που αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο των

Χριστιανών στην παραδοσιακή Οθωμανική αυτοκρατορία, καθίσταται το διασπαστικό στοιχείο τους κατά τη διάρκεια του πολιτικού τους εκσυγχρονισμού, δηλαδή κατά τη διάρκεια της προσπάθειάς τους να ιδρύσουν βιώσιμα εθνικά κράτη.

Επιπλέον, αν και η σύγκρουση προσδιορίζεται σαν εκείνη των Εξαρχικών εναντίον των Πατριαρχικών, οι αντίθετες προπαγάνδες δε μπορούν να χρησιμοποιήσουν το κοινό στοιχείο της ορθόδοξης πίστης σαν πυρήνα των επιχειρημάτων τους. Προτάσσουν, λοιπόν, άλλα δυναμικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας:

“Η Μακεδονία είναι ελληνική από τα πιο αρχαία χρόνια” (Μάγκας, σ.274). “Η φυλή μας είναι η πιο παλιά, η πιο ένδοξη, η πιο πολιτισμένη” (Στα Μυστικά, σ.60), υποστηρίζει η Δέλτα στα μακεδονικά της μυθιστορήματα, φωτίζοντας τον κορμό της ελληνικής προπαγάνδας, που βασιίζεται σε πολιτιστικά και ιστορικά επιχειρήματα, σχετικά με την αξία της ελληνικής αρχαιότητας.

Το επιχείρημα της ελληνικότητας της Μακεδονίας από την αρχαιότητα παίζει λίγο ή πολύ τον ίδιο ρόλο με την απόψη που αναφέρεται στην ελληνικότητα του Βυζαντίου. Με την παρουσίαση, δηλαδή, του ελληνισμού σαν μιας μονάδας με γεωγραφικές, ιστορικές, πολιτιστικές και εθνολογικές διαστάσεις νομιμοποιεί την ελληνική προπαγάνδα στη Μακεδονία ειδικότερα και την ελληνική προσπάθεια για απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών γενικότερα. Η νομιμοποίηση αυτή επιτυγχάνεται όχι μόνο με την παρουσίαση της διαχρονικής και διαχωρικής ελληνικής ανωτερότητας, αλλά και με την παράλληλη έκθε-

ση της βουλγαρικής βαρβαρότητας και εθνικής κατωτερότητας: “Αν είναι πιο άγριοι από μας τό ‘χουν κατάρα στο αίμα τους. Ίσως και να μη φταίνε αν τους έκανε ο Θεός αιμοβόρους” (Στα Μυστικά, σ.156).

Επιπροσθέτως, αν τα προαναφερθέντα στοιχεία δικαιολογούν τη συνεχή παρουσία των Ελλήνων μέσα στους παρελθόντες αιώνες, το καθήκον της πολιτιστικής τους αποστολής τους επιβάλλει την ενοποιημένη παρουσία τους και στους μέλλοντες αιώνες: “Ήρθαμε να τους νουθετήσουμε, να τους εκπολιτίσουμε, να τους διδάξουμε” (Στα Μυστικά, σ.54). Έτσι, μέσα στα μυθιστορήματα της Δέλτα παίρνει μορφή και μια ακόμη πτυχή της Μεγάλης Ιδέας: το καθήκον, δηλαδή, των Ελλήνων να μεταλαμπαδεύσουν στους ‘άλλους’ τον πολιτισμό τους.

Οι Βούλγαροι, από την πλευρά τους, επικεντρώνουν την επιχειρηματολογία τους στο γλωσσικό στοιχείο. Στις περισσότερες βουλγαρικές στατιστικές πληθυσμών, όλοι οι σλαβόφωνοι θεωρούνται Βούλγαροι, οι διεκδικήσεις των επίσης σλαβόφωνων Σέρβων αποσιωπούνται πλήρως και οι Έλληνες προσδιορίζονται βάσει της γλώσσας τους κι όχι βάσει εκκλησιαστικής ή κάποιας άλλης κατηγοριοποίησης. Εκμεταλλευόμενοι το ευρέως διαδεδομένο, στο 19ο αι, επιχείρημα του γερμανικού ρομαντικού εθνικισμού, ότι η γλώσσα αποτελεί τη βασική ένδειξη εθνικότητας, οι Βούλγαροι διαδίδουν την προπαγάνδα τους αδιακρίτως σε όλους τους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας, και κυρίως της μεσαιάς ζώνης, όπου η εθνική συνείδηση των κατοίκων εμφανίζεται, την εποχή εκείνη, ρευστή. Οι πληροφορίες που δόθηκαν στον γάλλο περιηγητή Victor

Berard από ένα σλαβόφωνο κάτοικο της περιοχής Αχρίδας το 1892 είναι ενδεικτικότερα: “Οι πατεράδες μας ήταν Έλληνες και κανένας τους δε μιλούσε βουλγαρικά. Με το να γίνουμε Βούλγαροι κερδίζουμε τον σεβασμό των Τούρκων και την βοήθεια της Ευρώπης. Αν υπάρξει ανάγκη να γίνουμε Σέρβοι, τίποτε δε θα μας εμποδίσει”.

Η Δέλτα απορρίπτει με δογματισμό το βασικό επιχείρημα των Βουλγάρων: “Πως είναι βουλγαρόφωνος δε θα πει και πως είναι Βούλγαρος” (Στα Μυστικά, σ.83). Παρότι δέχεται πως η γλώσσα των κατοίκων της Μακεδονίας ήταν η ίδια, μακεδονική, ένα κράμα από σλαβικά και ελληνικά ανακατωμένα με λέξεις τούρκικες (Στα Μυστικά, σ.44), δεν ασχολείται με τον πρωταρχικό ρόλο που έπαιξε η σλαβική γλώσσα στον προσηλυτισμό του μακεδονικού πληθυσμού στην βουλγαρική εθνική ιδέα.

Με την εισαγωγή (ή με τη διεκδίκηση εισαγωγής) της γλώσσας τους στους οργανωμένους θεσμούς της εκκλησίας και της εκπαίδευσης οι Βούλγαροι προσπαθούν να νομιμοποιήσουν την επιχειρηματολογία τους. Η τέλεση της Θείας Λειτουργίας στα βουλγαρικά συνιστά βασικό πόλο έλξης των αγροτικών πληθυσμών, για τους οποίους η θρησκεία είναι η κυρίαρχη ιδεολογία. Όσον αφορά στην εκπαίδευση, και οι δύο προπαγάνδες, βουλγαρική και ελληνική, τη χρησιμοποιούν σαν ένα βασικότατο ιδεολογικό μηχανισμό προσηλυτισμού και μεταστροφής.

Η Δέλτα αναγνωρίζει τον κυρίαρχο ρόλο της εκπαίδευσης τόσο στην εκμάθηση της εθνικής γλώσσας όσο και στην διαμόρ-

φωση της εθνικής συνείδησης: “-Είσαι Ρωμιά; ρώτησε ο Βούλγαρος απότομα. - Ναι, απάντησε εκείνη. -Κάνεις, δηλαδή προπαγάνδα εδώ; ρώτησε. -Τι προπαγάντα; -Μαζεύεις παιδιά εδώ και τους μαθαίνεις ρωμεία;...Θα σε κάψουμε ζωντανή εδώ μέσα”. Και σε άλλο σημείο περιγράφει: “Ήξερε πως σαν πήγαινε στη ζεσταμένη τάξη, και άκουγε τη δασκάλα να λέγει στα παιδιά με τη θεομή, χαμηλή φωνή της “είστε Έλληνες!.. να είστε υπερήφανοι”, μαλάκωνε κάτι μέσα του, βούρκωναν τα μάτια του, κι ένιωθε βαθιά τον πόθο να δώσει και αυτός τη ζωή του σαν τόσους άλλους για την Ελλάδα, για τον Ελληνισμό” (Στα Μυστικά, σ.60).

Στην ουσία, γράφοντας βιβλία για παιδιά, η Δέλτα υπηρετεί τον ίδιο σκοπό με τη δασκάλα των μυθιστορημάτων της, δηλαδή την διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης μέσω της χρήσης της εθνικής γλώσσας. Για την Δέλτα αποτελεί παιδαγωγικό και εθνικό ταυτόχρονα καθήκον να γράψει ιστορικά παιδικά βιβλία και να καλλιεργήσει την εθνική συνείδηση των Ελληνόπουλων: “Έχουμε τέτοια έλλειψη βιβλίων για παιδιά που αποφάσισα να πάρω τη βουτιά χωρίς καμιάν απαίτηση να γράψω διήγημα που να έχει αξία, αλλά μόνο να κάμω κάτι ελληνικό, με ελληνικές ιδέες σε ελληνικό περιβάλλον. Δε θέλησα να φτειάσω πρόσωπα αλλά να ξυπνήσω αισθήματα και ιδέες στο παιδί”, γράφει το 1909 (Αλληλογραφία, σ.22).

Η περίοδος της ειρηνικής προπαγάνδας στη Μακεδονία, μέσω της εκκλησίας και των σχολείων, διαρκεί λίγο. Καθώς ο αγώνας μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων γίνεται όλο και πιο άγριος, οι μέθοδοι που χρη-

σιμοποιούνται για τον προσηλυτισμό των κατοίκων στην μια ή την άλλη εθνική ιδέα γίνονται κι αυτές πιο πιεστικές και τελικά πραγματικά απάνθρωπες. Η Δέλτα δε διστάζει να παρουσιάσει παραδείγματα τόσο βουλγαρικής όσο και ελληνικής βίας εναντίον της υπαίθρου της Μακεδονίας: “Είχαν πληρώσει με τη ζωή τους πως ήταν Έλληνες Πατριαρχικοί. Και σ’ όλη την υπαίθρο χώρα κομιτατζήδες φοβέριζαν, φορολογούσαν τους χωρικούς, έκαιγαν, σκοτώναν, βασάνιζαν, τρομοκρατούσαν” (Στα Μυστικά, σ.199) και “Το σπίτι του [Βούλγαρου] Παζαρέντζε το κάψαμε, καθώς και άλλα δυο για παραδειγματισμό” (Στα Μυστικά, p.156).

Εκείνο όμως που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι πως η Δέλτα δέχεται πολύ ανοιχτά την ύπαρξη μιας ομάδας, προσδιορισμένης κοινωνικο-οικονομικά περισσότερο παρά εθνικά, η οποία εμφανίζεται να αποστασιοποιείται από τις αντίπαλες προπαγάνδες, τη σκληρή διαμάχη, τα συγκρουόμενα επιχειρήματα και τις διεκδικήσεις: “Οι αγροτικοί πληθυσμοί είχαν αποκάμει από το ελληνοβουλγαρικό αλληλοφάγωμα, τις ρουμούνικες προδοσίες, τη σερβική προπαγάντα, τις τούρκικες πιέσεις. Δε βαστούσαν πια. Δήλωναν πως ήταν γύφτοι, πως ούτε Έλληνες, ούτε Βούλγαροι δεν ήθελαν πια να λέγονται, ούτε στα σχολεία πια δεν έστελναν τα παιδιά τους μη χρωματιστούν και πέσουν στην εκδίκηση της αντίθετης παρατάξεως” (Στα Μυστικά, σ.462).

Αντίθετα προς αυτούς, τους εξουθενωμένους αγροτικούς πληθυσμούς, που εμφανίζονται έτοιμοι να απορρίψουν κάθε εθνική ταυτότητα προκειμένου να ζήσουν εν

ηρεμία και ειρήνη, οι αστικοί πληθυσμοί διατηρούν ζωντανές τις εθνικιστικές συγκρούσεις:

“Στις πόλεις μέσα το φυλετικό μίσος κρατούσε ακόμη συμπαγείς τους πληθυσμούς, Βούλγαρους και Έλληνες, τους έριχνε σα λυσασμένους λύκους τους μεν εναντίον στους δε” (Στα Μυστικά, σ.462).

Η διαφοροποίηση της στάσης αυτής των χωρικών από τους κατοίκους των πόλεων, οφείλεται αναμφίβολα στο γεγονός ότι η διαμάχη, σαν ανοιχτή ή συγκεκαλυμμένη σύγκρουση δεν διεξάγεται στις μεγάλες πόλεις της Μακεδονίας, αλλά στην υπαίθρο χώρα, έχοντας σαν βασικούς δέκτες και θύματα τις αγροτικές μάζες.

Αυτοί οι άνθρωποι, ζώντας και δουλεύοντας για αιώνες σε έναν ενοποιημένο γεωγραφικά χώρο, προσδιορισμένοι από την ίδια ορθόδοξη θρησκεία και ενταγμένοι μέσω αυτής στο ίδιο μιλλέτ, εκπροσωπούμενοι στην Υψηλή Πύλη από τον ίδιο φορέα, δηλαδή το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, και τελικά μιλώντας την ίδια γλώσσα, δε διαμόρφωσαν από την άρχή της νέας εποχής μια σαφή συνείδηση εθνικότητας. Ήταν ένα κράμα όλων των βαλκανικών εθνοτήτων τότε η Μακεδονία. Έλληνες, Βούλγαροι, Ρουμούνι, Σέρβοι, Αλβανοί, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι ζούσαν φύρδη μίγδην κάτω από τον βαρύ ζυγό των Τούρκων. Η γλώσσα τους ήταν η ίδια, μακεδονίτικη, ένα κράμα από σλαβικά και ελληνικά ανακατωμένα με λέξεις τούρκικες. Όπως και στα Βυζαντινά χρόνια οι πληθυσμοί ήταν ανακατωμένοι τόσο που δύσκολα χώριζες Έλληνα από Βούλγαρο, τις δύο φυλές που κυριαρχούσαν. Εθνική συνείδηση είχαν τη

Μακεδονική μονάχα (Στα Μυσικά, σ.44), υποστηρίζει η Δέλτα αναφερόμενη στην περίοδο πριν το σχίσμα των εκκλησιών και δεχόμενη πως η Μακεδονία ήταν ένα κράμα από πληθυσμούς, που, παρά την εθνική, φυλετική και θρησκευτική τους καταγωγή είχαν μια κοινή ταυτότητα.

Στην πραγματικότητα, η Δέλτα δε φαίνεται να ξεκαθαρίζει την εικόνα που επικρατεί στη Μακεδονία: πέρα από τη χρήση πολλών διαφορετικών όρων (πληθυσμοί, εθνικότητες, κυρίαρχες φυλές), και την ταυτόχρονη παράθεση αδιακρίτως ομάδων φυλετικών και θρησκευτικών (Έλληνες, Βούλγαροι, Ρουμούνι, Σέρβοι, Άλβανοί, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι), αποδίδει μια επιπλέον εθνική συνείδηση σε ομάδες που ήδη έχει προσδιορίσει εθνικά. Έτσι οι βαλκανικές εθνότητες (Έλληνες, Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Σέρβοι, Άλβανοί) όπως επίσης και οι κυρίαρχες φυλές, δηλαδή Έλληνες και Βούλγαροι, έχουν την ίδια στιγμή και μια άλλη, κατά την Δέλτα, αποκλειστική εθνική ταυτότητα, δηλαδή την Μακεδονική. Η σύγχυση μεγαλώνει όταν η Δέλτα αναφέρεται σε ένα άλλο σημείο σε μια ελληνική Μακεδονία: “Με την πρόφα-

ση να ελευθερώσουν τους Μακεδόνες από τον τούρκικο ζυγό οι Βούλγαροι άρχισαν τον κατατρεγμό κάθε ελληνικού στοιχείου, με απόφαση να υπερισχύσουν, να επαναστατήσουν και με αιφνιδιασμό να κάνουν βουλγαρική την ελληνική Μακεδονία” (Στα Μυσικά, σ.43).

Είναι φανερό πως η Δέλτα αντιφάσκει. Αναφέρεται και σε μια ελληνική Μακεδονία και σε μια Μακεδονία που αποτελείται από διάφορες εθνικές και θρησκευτικές ομάδες. Μπορούμε πιθανόν να υποθέσουμε πως αναγνωρίζει δύο διαφορετικές συνθήκες: από τη μια, υπάρχει μια Μακεδονία που εκτείνεται χρονικά από το Βυζάντιο στο εκκλησιαστικό σχίσμα, η οποία αποτελεί ένα γεωγραφικό χώρο χωρίς εθνικό χαρακτήρα. Από την άλλη υπάρχει μια Μακεδονία της εποχής της Δέλτα, που αποτελεί το μήλον της έριδος ανάμεσα σε Έλληνες και Βούλγαρους κι όχι μόνον. Καθώς γράφει, η Δέλτα φαίνεται να μεταπηδά από τη μια κατάσταση στην άλλη και να αντικαθιστά τη μια με την άλλη, εγείροντας ιστορικά και πολιτιστικά επιχειρήματα σχετικά με την ελληνικότητα της Μακεδονίας μέσα στους αιώνες.

Συμπεράσματα

Η πιο πάνω ανάλυση δείχνει πως οι ερωτήσεις που τέθηκαν στην αρχή, ποιος φαίνεται να είναι ο δυναμικός ρόλος που η Δέλτα στόχευε αυτά τα έργα να παίξουν μέσα στο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκαν και ποιος είναι ο ρόλος που αυτά τα κείμενα μπορούν να παίξουν προκειμένου εμείς να αντιληφθούμε εκείνο το ιστορικό πλαίσιο, μπορούν να απαντηθούν μόνο μέσα από μια κοινή προοπτική, αφού αποτελούν την αφετηρία για να φωτιστούν κάποια θέματα ενδεικτικά, κατά την γνώμη μου, του τρόπου με τον οποίο μια κυρίαρχη ιδεολογία εκφράζεται μέσα από την λογοτεχνία.

Ειδικότερα, φανερώνουν τον τρόπο με τον οποίο η Μεγάλη Ιδέα, η επιχειρηματολογία της και το πρόγραμμα δράσης της παρουσιάστηκαν και καταγράφηκαν μέσα σε παιδικά ιστορικά μυθιστορήματα, γραμμένα από μια συγγραφέα με σαφή μεγαλοϊδεατικό προσανατολισμό.

Έτσι, τα τέσσερα μυθιστορήματα ρίχνουν φως στην αλτρωτική κατεύθυνση του ελληνικού εθνικισμού και στις επιδιώξεις του να δημιουργήσει μια Μεγάλη Ελλάδα μέσω της γεωγραφικής εξάπλωσης του ελλαδισμού και μέσω της πολιτικής και εθνικής ενοποίησης του ελληνισμού. Ασχολούνται με την ιστορική νομιμοποίηση μιας τέτοιας προσπάθειας, μέσω της αρχαιότητας και του Ορθόδοξου Βυζάντιου και τελικά τη δικαιολογούν μέσω της παρουσίας της νεοελληνικής αποστολής. Στην πράξη μια τέτοια τριάδα, αποτελούμενη από τις επιδιώξεις, τη νομιμοποίηση από το παρελθόν και τη δικαιολόγηση για το μέλλον, ανταποκρίνεται καθαρά στον ορισμό της Μεγάλης Ιδέας, όπως την εξέφρασε πρώτος ο Κωλέττης το 1844.

Εξάλλου, η Δέλτα προσεγγίζει την έννοια της εθνικής ταυτότητας και του επαναπροσδιορισμού της σύμφωνα με τους εναλλασσόμενους εχθρούς, εστιάζει την προσοχή της στα ουσιαστικά στοιχεία που μπορούν να διαμορφώσουν εθνική συνείδηση, δηλαδή, το ρόλο της θρησκείας, της γλώσσας, του πολιτισμού, της φυλετικής καταγωγής και του ένδοξου παρελθόντος, και περιγράφει το ρόλο των βασικών μηχανισμών εκπαίδευσης και εκκλησίας στην διάδοση των αντιζηρούμενων εθνικών προπαγανδών.

Ταυτόχρονα, όμως, προσαρμόζει αυτά τα θεωρητικά θέματα στις ιστορικές συγκυρίες του Μακεδονικού Αγώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου η αλτρωτική ιδεολογία ενέπνευσε και αιτιολόγησε τον ελληνικό αγώνα εναντίον των άλλων βαλκανικών εθνικισμών του 19ου αι και κυρίως εναντίον του βουλγαρικού.

Σαν παράδειγμα αυτής της προσαρμογής, στα βυζαντινά μυθιστορήματα της Δέλτα, το Βυζάντιο χρησιμοποιείται για να παράσχει μια ιστορική νομιμοποίηση της γεωγραφικής εξάπλωσης του ελληνικού κράτους στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ου αι. Την ίδια στιγμή παρέχει μια αναλογία που αφορά στη σύγκρουση: δηλαδή Βυζαντινοί εναντίον Βουλγάρων, Έλληνες εναντίον Βουλγάρων. Αυτό το σχήμα διαμορφώνει την ιδανική εικόνα, την οποία η Δέλτα προσπαθεί να προσαρμόσει στην πραγματικότητα των ειδικών ιστορικών συνθηκών του Μακεδονικού Αγώνα μέσα στα μακεδονικά της μυθιστορήματα. Σε αυτή την προσπάθεια, είναι αρκετά ειλικρινής για να φωτίσει και το συγκεκριμένο αποτέλεσμα αυτής της προσαρμογής.

Στην πραγματικότητα, έχουμε να αντιμετωπίσουμε δύο μεταβάσεις: η πρώτη είναι η φαντασιακή μετάβαση από έναν ιδεατό κόσμο, που δημιουργήθηκε στα βυζαντινά μυθιστορήματα, προς την πραγματικότητα του Μακεδονικού Αγώνα. Η δεύτερη είναι μια πραγματική μετάβαση από έναν θρησκευτικό προσδιορισμό σ' έναν εθνικό, από αυτοκρατορίες σε εθνικά κράτη, που λαμβάνει χώρα στα Βαλκάνια και της οποίας η Δέλτα είναι αυτόπτης μάρτυρας.

Έτσι, η σύγκρουση Εξαρχικών και Πατριαρχικών είναι διττού χαρακτήρα: από τη μια

διαρρηγνύει την ενότητα της προηγούμενης θρησκευτικής ταυτότητας (Ορθόδοξος), που ήταν θεσμοποιημένη μέσα στην αυτοκρατορική οθωμανική δομή (μιλλέτ). Από την άλλη γεφυρώνει την αντίθεση μεταξύ της προϋπάρχουσας θρησκευτικής και της επερχόμενης εθνικής ταυτότητας, καθώς η εθνική, στο πρώτο στάδιό της εκφράστηκε σαν θρησκευτική χειραφέτηση. Αυτό το μεταβατικό σύμπλεγμα καθρεφτίζεται καθαρά μέσα στα έργα της Δέλτα κι όταν η συγγραφέας αναφέρεται απευθείας στην αντίθεση Πατριαρχικών-Εξαρχικών και όταν φαίνεται να συγγέει όρους και καταστάσεις. Στην πραγματικότητα η σύγχυση δεν είναι τίποτε άλλο από την άλλη όψη των αποτελεσμάτων της μεταβατικής διαδικασίας.

Συνεπώς τα έργα της Δέλτα εμφανίζονται να είναι ταυτόχρονα φορείς της ιδεολογίας της Μεγάλης Ιδέας και πηγές μελέτης της βάλκανικής σύγκρουσης στη Μακεδονία. Το πιο ενδιαφέρον όμως είναι πως τα ιστορικά μυθιστορήματα της Δέλτα συνδυάζουν την συνέπεια στην Μεγαλοϊδεατική ιδεολογία με ό,τι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αντικειμενική παρουσίαση του Μακεδονικού Αγώνα. Γι' αυτό οι ισχυρισμοί για την ελληνικότητα της Μακεδονίας από την αρχαιότητα συνυπάρχουν με την αποδοχή μιας Μακεδονίας, μιας μακεδονικής γλώσσας, μιας μακεδονικής συνείδησης, και η αιτιολόγηση της ελληνικής προπαγάνδας στον πληθυσμό της Μακεδονίας συνυπάρχει με την αναφορά στις εξουθενωμένες, από όλες τις προπαγάνδες, μάζες του αγροτικού πληθυσμού.

Σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσα να υποστηρίξω πως το έργο της Δέλτα όχι μόνο εμφανίζεται σαν μια συνεπής και σοβαρή προσπάθεια προς την παγίωση της εθνικής συνείδησης των παιδιών, στην εποχή που τα βιβλία γράφτηκαν, αλλά εξακολουθεί να αποτελεί μια σημαντικότερη αξιόπιστη ιστορική πηγή για την βάλκανική ιστορία των αρχών του 20ου αι.

Έργα της Π. Δέλτα

Λογοτεχνικά: Ιστορικά μυθιστορήματα: Για την Πατρίδα, Λονδίνο 1909. Τον Καιρό του Βουλγαροκτόνου, Αθήνα 1911. Μάγκας, Αθήνα 1935. Στα Μυστικά του Βάλτου, Αθήνα 1937. Το Γκρέμισμα, Αθήνα 1983. Ρωμιοπούλες, δεν εκδόθηκε ποτέ.

Διηγήματα: Παραμύθι χωρίς όνομα, Αθήνα 1910. Παραμύθια και άλλα, Αθήνα 1915. Η ζωή του Χριστού, Αθήνα 1925. Τρελαντώνης, Αθήνα 1932.

Παιδαγωγικά: Στοχασμοί περί της ανατροφής των παιδιών μας, Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, 1911. Τα αναγνωστικά μας, Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, 1913. Τα καινούργια αναγνωστικά μας, Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, 1913. Τ' Ανεύθυνα, Αθήνα 1921.

Αρχεία: Ελευθέριος Βενιζέλος. // Νικόλαος Πλαστήρας. // Ιστορικό αρχείο εκστρατείας στη Μεσημβρινή Ρωσία. // Πρώτες ενθυμήσεις. // Αναμνήσεις 1899.

Αρχεία σχετικά με τον Μακεδονικό Αγώνα: η Δέλτα συγκέντρωσε τα απομνημονεύματα των Καραβαγγέλη, Δικωνύμου Μακρή, Παπατζανετιά, Δεμestιχα, Κακουλιδη, Παπαδράκου.

Αλληλογραφία: Αλληλογραφία Π.Σ.Δέλτα 1906-1940. Αθήνα 1956. *Lettres de deux amis. Une correspondance entre P.S.Delta et Gustave Schlumberger, suivie de quelques lettres de Gabriel Millet*, Αθήνα 1962.